

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΛΛΗΣ

Παλαιοχριστιανική έπιγραφή από τὸν Ἐλαιώνα τῶν Ἀθηνῶν

Ἡ έπιγραφή πού δημοσιεύεται στό παρὸν κείμενο σώζεται έντοιχισμένη στό μεταβυζαντινὸ ναὸ τῆς Παναγίας τῆς Μουσταπίδενας ἢ Ζωοδόχου Πηγῆς,¹ ἓνα μνημεῖο εύρισκόμενο ἄλλοτε έντὸς τοῦ αἰωνόβιου ἀθηναϊκοῦ Ἐλαιώνα, ἀλλὰ σήμερα πλέον έγκαταλελειμμένο ἀνάμεσα σὲ συνεργεῖα καὶ βιοτεχνικὲς έγκαταστάσεις τῆς περιοχῆς τοῦ σταθμοῦ τῶν ὑπεραστικῶν λεωφορείων, ἐπὶ παρόδου τῆς ὁδοῦ Δράκοντος. Ὁ σεισμὸς τοῦ 1999 προξένησε στό κτίσμα σοβαρὲς βλάβες πού δὲν ἔχουν ἀποκατασταθεῖ. Ἡ περιοχή χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὶς μεγάλες προσχώσεις τοῦ Κηφισοῦ ποταμοῦ –ἡ εἴσοδος τοῦ ναοῦ, μισοσκεπασμένη πλέον ἀπὸ σωροὺς σκουπιδιῶν, βρίσκεται περὶ τὰ 2-3 μέτρα χαμηλότερα ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ εἰδάφους.

Στὴν πρόσοψη τοῦ νάρθηκα, ἡ ὁποία ὀφείλει τὴν ὑπάρχουσα διαμόρφωσή της σὲ ἀνακαίνιση πού ἔγινε μετὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ περασμένου αἰώνα,² ἔχει ἐπαναχρησιμοποιηθεῖ ὡς ἀνώφλι ἐνεπίγραφο ἀρχιτεκτονικὸ μέλος ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο. Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι τὸ ἴδιο ἐνεπίγραφο ὑπέρθυρο πού ἐπεσήμανε στό ναὸ ὁ Γεώργιος Λαμπάκης πρὶν ἀπὸ τὸ 1885, χωρὶς ὅμως νὰ μεταγράψει τὸ κείμενο, εἰκάζοντας ὅτι ἴσως ἦταν φραγκικό.³ Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση, ὁ λίθος θὰ βρισκόταν στό μνημεῖο ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακαίνισή του, σὲ ἀντίστοιχη θέση. Ἡ ἀρχική του προέλευση παραμένει ὅμως ἄγνωστη.

Πρόκειται γιὰ τμῆμα ἐπιστυλίου ἢ γείσου (εἰκ. 1-2), ἔλλιποῦς κατὰ τὸ ἀριστερὸ ἄκρο, μὲ σωζόμενες ὀρατὲς διαστάσεις 0,18 μ. ὕψος, 1,10 μ. μήκος καὶ 0,32 μ. πλάτος. Ἡ κατάσταση διατήρησης εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς καλή, μὲ μικρὲς ἀποκρούσεις κατὰ μήκος τῶν ἀκμῶν. Ἡ

Εὐχαριστῶ τὴν 1^η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης τῆς έπιγραφῆς, τὶς φίλες συναδέλφους Νικολέττα Πύρρου καὶ Μυρτῶ Λίτσα, καί, ιδιαίτερα, τὸ φίλο Γιάννη Καλλιοντζῆ, έπιγραφικὸ καὶ νέο διδάκτορα τοῦ πανεπιστημίου τῆς Σορβόννης, γιὰ τὴ βοήθειά του στὴν ταύτιση τοῦ κειμένου.

1. Γ. Λαμπάκης, *Χριστιανική Αρχαιολογία τῆς Μονῆς Δαφνίου*, ἐν Ἀθήναις 1889, 59-60. Γ. Α. Σωτηρίου, Ὁ Ἐλαιὼν τῶν Ἀθηνῶν, *Ἡμερολόγιον τοῦ Ὀδοιπορικοῦ Συνδέσμου, Ἔτος Β΄*, ἐν Ἀθήναις 1926, 172, 177-178, εἰκ. 5. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων Ὑμηττοῦ-Πεντελικοῦ-Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω*, *ΕΜΜΕ* τευχ. Γ΄, Ἀθῆναι 1933, 143, εἰκ. 186. Γ. Πάλλης, *Τοπογραφία τοῦ αθηναϊκοῦ πεδίου κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο. Οἰκισμοί, οδικὸ δίκτυο καὶ μνημεῖα. Μεταβυζαντινά Μνημεῖα* 1, Κέντρο Βυζαντινῶν Ερευνῶν ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2009, 448-450, εἰκ. 228-229.

2. Ἡ ἀνακαίνιση τεκμηριώνεται ἀπὸ φωτογραφικὴ λήψη τοῦ Γεωργίου Λαμπάκη, τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, στὴν ὁποία ἀποτυπώνεται ὁ ναὸς σὲ ἐρειπώδη ἀκόμη κατάσταση (Πάλλης, ὁ.π., εἰκ. 228).

3. Ἡ πληροφορία προέρχεται ἀπὸ ἀδημοσίευτο χειρόγραφο κατάλογο χριστιανικῶν έπιγραφῶν τοῦ Γεωργίου Λαμπάκη, τμῆμα τοῦ ὁποίου εἶχα τὴ δυνατότητα νὰ ἐξετάσω μὲ τὴν ἄδεια τῆς καθηγήτριας Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Σοφίας Καλοπίση-Βέρτη, πού ἐπιμελήθηκε τὴν ψηφιοποίηση τοῦ ἀρχείου του. Τὸ Τεῦχος Β΄ τοῦ Α΄ Μέρους τοῦ καταλόγου ὅπου περιλαμβάνεται τὸ ὑπέρθυρο μὲ ἀριθμὸ ΧΕ 097, ἄρχισε νὰ γράφεται ἀπὸ τὸν Λαμπάκη στὶς 26 Σεπτεμβρίου 1885· σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο ἡ έπιγραφή βρισκόταν στό ὑπέρθυρο. Σημειώνεται ὅτι ὁ Λαμπάκης ἀναφέρεται στὴ θέση τοῦ ναοῦ μὲ τὸ τοπωνύμιο *Ζακῶνα*, ἀμάρτυρο στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

κύρια ὄψη διαμορφώνεται ἐπάνω μὲ κοιλόκυρτο κυμάτιο, τὸ ὁποῖο διαχωρίζεται ἀπὸ τὴν κάτω ἀκόσμητη ἐπιφάνεια μὲ δύο ἐπάλληλες καὶ λεπτὲς ἔξεργες ταινίες. Τὸ κυμάτιο, ποὺ καλύπτει τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ μέλους, ἀπολήγει ἐπάνω σὲ ταινία. Δεξιὰ ὁ λίθος ἀπολήγει σὲ κατακόρυφο ἄρμό.

Ἡ ἐπιγραφή εἶναι χαραγμένη ἐπάνω στὸ κυμάτιο μὲ κεφαλαῖα γράμματα.

Ὑψος γραμμ. 0,04 μ.

5ος – 6ος αἰ. μ.Χ.

[- -] πετωμένου ἡμέρας ἀπὸ πράγατο[ς - -]

Τύπος γραμμάτων: Τὸ Α παρουσιάζεται μὲ δύο παραλλαγές, μία μὲ θλαστή μεσαία κεραία καὶ μία μὲ λοξή. Τὸ Ε καὶ τὸ Σ εἶναι μηνοειδῆ. Στὸ μέσον τῆς ὀριζόντιας κεραίας τοῦ Η ἀστερίσκος. Τὸ Υ δηλώνεται μὲ λατινικὸ V. Τὸ Ω ἀκολουθεῖ τὸ μικρογράμματο τύπο καὶ ἔχει τὸ μισὸ τοῦ ὕψους τῶν ἄλλων γραμμάτων.

Τὸ κείμενο ἀποτελεῖ ἀπόσπασμα τοῦ ἑ' ψαλμοῦ (Ψλ. ἑ', 5-6): οὐ φοβηθήση ἀπὸ φόβου νυκτερινοῦ, ἀπὸ βέλους πετομένου ἡμέρας, ἀπὸ πράγατος διαπορευομένου ἐν σκότει, ἀπὸ συμπτώματος καὶ δαιμονίου μεσημβρινοῦ.⁴ Ἔχοντας ὑπόψιν τὸ περιεχόμενο τῶν στίχων καὶ τὸν κατακόρυφο ἄρμό στὸ δεξιὸ ἄκρο τοῦ λίθου, ποὺ διακόπτει τὸ νόημα τοῦ κειμένου, ἐκτιμᾶται ὅτι ἡ ἐπιγραφή θὰ ἐκτεινόταν σὲ τουλάχιστον τρία ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (τὸ σωζόμενο καὶ ἄλλα δύο ἐκατέρωθέν του), ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ ρῆμα οὐ φοβηθήση.

Ὁ ἑ' ψαλμὸς ἐμφανίζεται στὴν ἐπιγραφικὴ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο καὶ χρησιμοποιεῖται συχνὰ λόγῳ τοῦ ἔκδηλα ἀποτροπαϊκοῦ περιεχομένου του.⁵ Ἐπιλεγμένοι στίχοι ἢ καὶ τὸ σύνολο τοῦ κειμένου ἀπαντοῦν σὲ ἀντικείμενα μικροτεχνίας – κοσμήματα καὶ φυλαχτά –, σὲ ταφές, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀρχιτεκτονική.⁶ Στὴν τελευταία περίπτωση, ὅπου ἐντάσσεται καὶ ἡ ἐξεταζόμενη ἐπιγραφή, ἀνήκουν παραδείγματα ἀπὸ διάφορες θέσεις τῆς ἀνατολικῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, τόσο γραπτὰ, ὅσο καὶ σὲ λίθο. Ὀλόκληρος ὁ ψαλμὸς μεταφέρεται σὲ γραπτὴ ἐπιγραφή σὲ παλαιοχριστιανικὴ κατοικία τῆς Σαλαμίνας τῆς Κύπρου.⁷ Σὲ ὑπέρθυρο προερχόμενο πιθανότατα ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα στὴν Ἐρεσσὸ τῆς

4. *Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum, X: Psalmi cum Odis*, ed. A. Rahlfs, Göttingen 1931, 240.

5. Γιὰ τὴν παρουσία τῶν Ψαλμῶν τοῦ Δαυὶδ στὴν ἐπιγραφικὴ βλ. L. Jalabert, *Citations bibliques dans l'épigraphie grecque*, στὸ F. Cabrol – H. Leclercq (ἐπ.), *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. III.2, Paris 1914, στ. 1731-1756, καὶ D. Feissel, *La Bible dans les inscriptions grecques*, στὸ Cl. Mondésert (ἐπ.), *Le monde grec ancien et la Bible*, Paris 1984, 223-231.

6. D. Feissel, *Notes d'épigraphie chrétienne (VII). XXIII. Une inscription de Salamine de Chypre et les citations du psaume 90*, *BCH* 108.1 (1984) 571-579, εἰκ. 1-4. Γιὰ μία πρόσφατη ἀποτίμηση τῆς παρουσίας τοῦ ἴδιου ψαλμοῦ στὴν ἐπιγραφικὴ βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Th. J. Kraus, *Septuaginta-Psalms 90 in apotropäischer Verwendung: Vorüberlegungen für eine kritische Edition und (bisheriges) Datenmaterial*, *Biblische Notizen* 125 (2005) 39-73, μὲ ἔμφαση στὴ μικροτεχνία.

7. G. Argoud – O. Callot – Br. Helly, *Salamine de Chypre XI. Une residence Byzantine, 'l'Huilierie'*, Paris 1980, 39, ἄρ. Sal. 6715, 48 εἰκ. 16 (G. Argoud – P. Roesch). Feissel, ὅ.π. (σημ. 6) 571-579, εἰκ. 1. J. Pouilloux – P. Roesch – J. Marcillet-Jaubert, *Salamine de Chypre XIII. Testimonia Salamina* 2, Paris 1987, 86-87, ἄρ. 235, πίν. 20.

Μυτιλήνης, τοῦ βου αἰ., ἀναγράφονται οἱ στίχοι 1 καὶ 2.⁸ Ἀντίστοιχη θέση ἀναγνωρίζει ὁ Feissel σὲ ἓνα μνημειακῶν διαστάσεων ἐπιστύλιο ἀπὸ τὴν Ἄμαστρον τοῦ Πόντου, ὅπου ἀπαντοῦν οἱ στίχοι 9 καὶ 10.⁹ Ἄλλα παραδείγματα ἔχουν καταγραφεῖ στὴν παλαιοχριστιανικὴ Συρία, κυρίως σὲ ὑπέρθυρα.¹⁰ Στὴν περιοχὴ τῆς Ἀττικῆς, ὁ στίχος 1 ἔχει ἐντοπιστεῖ σὲ ἐπιγραφή στῆ Σπηλιὰ Πεντέλης, χρονολογούμενη κατὰ τὸν Γ. Σωτηρίου περίπου στὸν 7ο αἰ.¹¹

Στὴν περίπτωση τῆς Παναγίας Μουσταπίδενας, τὸ ὑλικό, ἡ μορφή καὶ τὸ μέγεθος τοῦ ἐνεπίγραφου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους συνηγοροῦν στὴν ἀπόδοσή του σὲ κτήριο μνημειακῶν προθέσεων. Φαίνεται δὲ πολὺ πιθανὸ νὰ ἀποτελοῦσε ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο κτίσματος λατρευτικοῦ χαρακτήρα, καθὼς ἡ ἀναγραφὴ στίχων ἀπὸ τοὺς Ψαλμοὺς σὲ προσόψεις ἢ ἄλλα προβεβλημένα σημεῖα (λ.χ. ὑπέρθυρα) παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν δὲν εἶναι σπάνια.¹² Στὸν ἐλλαδικὸ ῥῶο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προαναφερόμενη περίπτωση τῆς Ἐρεσσοῦ, ἀπαντᾷ ἀνάλογο παράδειγμα στὴν Ἁγία Εἰρήνη τῆς Ἰκαρίας, με ἀπόσπασμα τοῦ οε΄ ψαλμοῦ (στ. 12),¹³ καὶ στὴ βασιλικὴ τῆς Παλαιοπόλεως στὴν Κέρκυρα, με ἀπόσπασμα τοῦ ριζ΄ ψαλμοῦ (στ. 20) στὸ ἐπιστύλιο τῆς πρόσονης.¹⁴ Στὴν Ἀττικὴ συναντοῦμε παλαιοχριστιανικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη με χωρία ἀπὸ τοὺς Ψαλμοὺς σὲ ἐπιστύλιο (τέμπλου;) ἀπὸ τὴ Συλλογὴ τοῦ Θησείου, σήμερα στὸ Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο (Ψλ. με΄, 8, 12, νη΄, 10, 18 καὶ ξα΄, 3, 7),¹⁵ σὲ ἐντοιχισμένο λίθο (ὑπέρθυρο;) στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο στὸ Κορωπί (Ψλ. ριζ΄, 20),¹⁶ σὲ ἄλλο μέλος (ὑπέρθυρο;) ἀπὸ τὸ Κορωπί, σήμερα στὸ Μουσεῖο Βραυρῶνος (Ψλ. λστ΄, 6),¹⁷ καὶ στοὺς Ἁγίους Πάντες στὸ Μενίδι (Ψλ. ρκ΄, 8).¹⁸

8. H. Grégoire, *Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes d'Asie Mineure*, Paris 1922, 56, ἀρ. 165. Feissel, ὅ.π. (σημ. 6) 577, εἰκ. 4.

9. E. Kalinka, *Aus Bithynien und Umgegend*, *JÖAI* 28 (1933), Beiblatt, στ. 85-86, ἀρ. 48. Feissel, ὅ.π. (σημ. 6) 579.

10. Feissel, ὅ.π. (σημ. 6) 577, ὅπου βιβλιογραφία.

11. Γ. Α. Σωτηρίου, Ἡ Σπηλιὰ τῆς Πεντέλης, *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος ΣΤ΄* (1927) 51-52, εἰκ. 5.

12. Βλ. παραδείγματα ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ Συρία καὶ Αἴγυπτο ποὺ συγκεντρώνει ὁ Jalabert, ὅ.π. (σημ. 5) στ. 1750-1751. Ἰδιαιτέρη εἶναι ἡ περίπτωση μίας ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὸ Ἀφιὸν Καραχισιάρ σὲ ἐπιστύλιο σὲ δευτέρη χρῆση, με πέντε διαφορετικὰ χωρία (W. H. Buckler – W. M. Calder, *Monuments and Documents from Phrygia and Caria*, *MAMA* VI, Manchester 1939, 133-134, ἀρ. 385, πίν. 68).

13. Ἄ. Π. Ματθαίου – Γ. Κ. Παπαδόπουλος, *Ἐπιγραφές Ἰκαρίας*, Ἀθήνα 2003, 71, ἀρ. 36, πίν. 26. Ἀπὸ τὸ ἴδιο νησί προέρχεται μία ἀκόμη περίπτωση ἀναγραφῆς στίχων ἀπὸ τοὺς Ψαλμοὺς σὲ μαρμάρινη λιθόπλινθο (στὸ ἴδιο, 69, ἀρ. 34, πίν. 24.2). Εὐχαριστῶ τὸν κ. Ἄγγελο Ματθαίου γιὰ τὴν ὑπόδειξη τῶν δύο αὐτῶν ἐπιγραφῶν.

14. Α. Ξυγγόπουλος – Ἰ. Παπαδημητρίου, Ἔρευνα ἐν Παλαιοπόλει τῆς Κερκύρας, *ΠΑΕ* 1936, 99-100 (=W. Dittenberger, *IG IX, I*, 720).

15. Ν. Α. Βέης, Βυζαντιακαὶ ἐπιγραφαὶ Ἀττικῆς. Συλλογὴ πρώτη, *Römische Quartalschrift* 26 (1912), 73-74, ἀρ. IX. Α. Ξυγγόπουλος, Ἐπιπεδογλυφία, *ΑΕ* 1917, 74-75. Γ. Α. Σωτηρίου, *Ὁδηγὸς Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν*, ἐν Ἀθήναις 1924, 17. Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδῆ, *Γλυπτὰ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1999, 46, ἀρ. 41. E. Sironen, *IG II/III²* 13306, πίν. X.

16. L. Ross, *Archäologische Aufsätze*, B. I, Leipzig 1855, 219. A. Milchhöfer, *Antikenbericht aus Attika*, *AM* 12 (1887) 100 ἀρ. 117. X. Μπούρας – Ρένα Ἀνδρεάδη – Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου, *Ἐκκλησίαι τῆς Ἀττικῆς*, Ἀθήνα 1969, 11-12, εἰκ. 19. E. Sironen, *IG II/III²* 13301(=5207), πίν. X.

17. E. Sironen, *Lateinische Ehreninschriften für Constantin den Grossen und Seine Nachfolger und andere Inschriften der Spätzeit aus Attika*, *ZPE* 136 (2001) 266, ἀρ. 10, πίν. VI. Ὁ ἴδιος, *IG II/III²* 13302, πίν. X.

18. Καταγεγραμμένη στὸ Ἀρχεῖο Λαμπάκη, ΧΕ 004.

Έχοντας υπόψη τὰ παραπάνω, ἐκτιμᾶται ὅτι τὸ ἐνεπίγραφο ἐπιστύλιο ἢ γεῖσο ἀπὸ τὴν Παναγία Μουσταπίδενά ἀποτελεῖ τμῆμα μίας ἐκτενοῦς ἐπιγραφῆς ποὺ κοσμοῦσε τὴν πρόσοψη ἢ ἄλλο, προβεβλημένο ἀρχιτεκτονικὰ σημεῖο ἐνὸς παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ χῶρος ὅπου βρίσκεται ἡ μεταβυζαντινὴ ἐκκλησία δὲν ἔχει ἀποδώσει μέχρι σήμερα γνωστὰ παλαιοχριστιανικὰ εὐρήματα, ὅπως γενικὰ παρατηρεῖται στὸν ἀθηναϊκὸ Ἑλαιώνα· δὲν ἀποκλείεται ἐπομένως ἡ ἐπιγραφή νὰ προέρχεται ἀπὸ μνημεῖο τῆς ἴδιας τῆς πόλης.

Εἰκ. 1. Τὸ ἐνἐπίγραφο ἐπιστύλιο ἢ γείσο ἀπὸ τὴν Παναγία Μουσταπίδενα (ἀριστερὸ τμήμα).

Εἰκ. 2. Τὸ ἐνἐπίγραφο ἐπιστύλιο ἢ γείσο ἀπὸ τὴν Παναγία Μουσταπίδενα (δεξιὸ τμήμα).